

*Jan Wnęk**

ORCID: 0000-0001-8299-6822

Kraków, Polska

Wychowanie moralno-religijne w polskiej myśli pedagogicznej okresu romantyzmu

Moral-religious Education in the Polish Pedagogical Thought of the Romanticism Period

Abstract: The article popularises the essential knowledge about moral-religious upbringing in Polish pedagogical thought of the Romantic period. It was the time of introduction into practice of a new strategy for educating children and young people, one that differed significantly from the pedagogical ideas of the Enlightenment era. Romantic educational models were built on the foundation of the principles of the Catholic faith and the moral models that arose from it. The article characterises both the pedagogical thought of the most prominent promoters of the educational ideas of the era, as well as pedagogues who are less well known but openly proclaimed theses on moral-religious education. The views on moral-religious education of the time were formed on the basis of Romantic concepts, which in Polish conditions developed particularly strongly in the 1830s, 1840s and 1850s.

Keywords: pedagogical thought; romanticism; religious upbringing; moral upbringing.

Abstrakt: Artykuł popularyzuje zasadniczą wiedzę dotyczącą wychowania moralno-religijnego w polskiej myśli pedagogicznej okresu romantyzmu. To właśnie wów-

* Dr hab. Jan Wnęk, prof. UAFM, Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie, Polska; e-mail: jwniek@uafm.edu.pl.

czas zaczęto wcielać w życie nową strategię wychowania dzieci i młodzieży, znacznie różniącą się od idei pedagogicznych doby oświecenia. Romantyczne wzorce wychowawcze były budowane na fundamencie zasad wiary katolickiej i płynących z niej wzorców moralnych. W artykule scharakteryzowano zarówno myśl pedagogiczną najwybitniejszych krzewicieli idei wychowawczych epoki, jak i pedagogów mniej znanych, ale otwarcie głoszących tezy dotyczące wychowania moralno-religijnego. Ówczesne poglądy na wychowanie moralno-religijne formowały się na gruncie prądów romantycznych, które w polskich warunkach szczególnie mocno rozwinęły się w latach trzydziestych, czterdziestych i pięćdziesiątych XIX stulecia.

Słowa kluczowe: myśl pedagogiczna; romantyzm; wychowanie religijne; wychowanie moralne.

1. Wprowadzenie

Romantyczne ideały pedagogiczne należały bez wątpienia, obok ideałów oświeceniowych i pozytywistycznych, do najważniejszych myśli wychowawczych XIX wieku. To wówczas, po okresie oświecenia i wielkich dokonaniach Komisji Edukacji Narodowej, narodziły się oryginalne idee i przekonania popularyzowane przez pedagogów działających zarówno w kraju, jak i na emigracji. Upadek powstania listopadowego i carskie represje, jakie dotknęły polską naukę i szkolnictwo, były dla wielu dowodem, że walki o ponowne przywrócenie niepodległości ojczyźnie nie można zaprzestać. Jak zwracał uwagę Stanisław Łempicki, okres romantyzmu

do konstrukcji polskiego ideału wychowawczego wprowadził z całą świadomością, całym naciskiem element niepodległościowy. Polak, chociaż stracił własne państwo, chociaż jest w niewoli lub na wygnaniu, ma być wychowany tak, jak gdyby był wolny, ma być wychowany do wolności. [...] Wychowanie patriotyczne – to odtąd wychowanie w czynnym patriotyzmie żołnierskim o zakroju bohaterskim (Łempicki, 1938, s. 17).

Ideał bohatera walczącego o suwerenność swojej ojczyzny był trwale obecny w twórczości romantyków, którzy mieli krytyczny stosunek do absolutyzmu, nierówności społecznej i głęboko wierzyli, że niektóre narody mają do spełnienia swe posłannictwo dziejowe. Oprócz ideałów patriotycznych

i niepodległościowych filozofowie i pedagodzy silnie podkreślali w wychowaniu znaczenie wartości religijnych i moralnych. Te wartości miały swe korzenie w dawnych polskich tradycjach wychowawczych, które były rozwijane i umacniane przez wiele stuleci. Począwszy od przyjęcia chrztu przed Polskę w 966 roku, rosły w naszym kraju wpływy chrześcijaństwa, rozwijały się szkoły związane z Kościołem, a w przeważającej części polskich rodzin kultywowano katolickie tradycje wychowawcze. Związków polskiego wychowania z religią nie przerwały nawet racjonalizatorskie prądy epoki oświecenia. Romantycy, analizując życie wewnętrzne człowieka, stawiali na piedestale jego religijność, duchowość i uczucia, uznawane za niezbędne w formowaniu charakterów młodych Polaków, którym przyszło żyć w kraju podzielonym przez zaborców. Silna wiara, że wychowanie religijne buduje zręby moralności, towarzyszyła polskim pedagogom przez cały okres romantyzmu, sukcesywnie rozszerzając polską myśl pedagogiczną o nowe wartości. Romantyczna fantazja i marzycielstwo budowały nastrój melancholii i religijności, stawiały na piedestale idee silnie propagujące zasady wiary katolickiej. To właśnie katolickie wzorce wychowawcze miały dopomóc w odrodzeniu moralnym narodu, który utracił niepodległość pod koniec XVIII wieku, był germanizowany i rusyfikowany, a jego oświata walczyła o przetrwanie w trudnych warunkach zaborowych. Popularyzowane w książkach i na łamach czasopism problemy wychowania religijno-moralnego przybierały charakter strategicznego przekazu pedagogicznego, podkreślały bowiem z całą mocą, że pedagogia katolicka jest najwyższą wartością (Wnęk, 2024).

2. Wychowanie moralno-religijne w koncepcjach przedstawicieli myśli pedagogicznej okresu romantyzmu

Polska myśl pedagogiczna doby romantyzmu zawierała ważne przemyślenia odnośnie do wychowania moralno-religijnego. Należy jednak zaznaczyć, że głównymi problemami analizowanymi przez myślicieli tamtego okresu były idee wychowania narodowego, reedukacji narodu, tak aby czerpiąc pełnymi garściami z nowych prądów epoki, mógł on w przyszłości odrodzić się jako w pełni niepodległy. Pierwiastek religijno-moralny obecny już w polskiej myśli pedagogicznej poprzednich stuleci nabrał w okresie romantyzmu nowego znaczenia. Znakomicie łączył się z atmosferą duchową tej epoki, która miała

w sobie wiele tajemniczości i stawiała na piedestale uczucia. Niemal w każdej pracy pedagogicznej okresu romantyzmu występują nawoływania do uwzględniania w wychowaniu zasad wiary katolickiej. Stanisław Służewski w książce *Wychowanie środków uszczęśliwienia człowieka i społeczeństw* pisał: „Dobre wychowanie, odpowiednie zamiarowi Twórczej Opatrzności, jest najpewniejszym środkiem uszczęśliwienia człowieka i społeczeństw” (Służewski, 1833, s. 38). Wychowanie moralno-religijne miało więc zapewnić katolikom zbawienie, ale również uczynić ich szczęśliwymi w codziennym życiu. Wartości etyczne płynące z takiego wychowania budowały w młodym pokoleniu chęć dążenia do doskonałości duchowej, nieustannego polepszania swojego charakteru, kreowania życzliwości i serdeczności dla drugiego człowieka. Krzewiciele romantycznych ideałów wychowawczych odpowiedzialność za wychowanie moralno-religijne dzieci i młodzieży powierzali przede wszystkim rodzicom, którzy jako pierwsi opiekunowie i wychowawcy powinni zatroszczyć się o moralny rozwój swoich wychowanków i przekazać im wartości katolickie, będące fundamentem ich całego życia. Myśl pedagogiczna okresu romantyzmu różniła się od pedagogiki doby oświecenia i pedagogiki pozytywistycznej, która nastała po upadku powstania styczniowego. W żadnym okresie epoki zaborów pedagogzy nie wysunęli tak zasadniczych postulatów odnośnie do potrzeby wychowania moralno-religijnego dzieci i młodzieży. Te idee, oprócz postulatów wychowania narodowego, najsilniej odcisnęły piętno na myśli wychowawczej, gdy rodziły się i rozwijały prądy romantyczne.

Za jednego z prekursorów idei wychowania religijnego w okresie wczesnego romantyzmu należy uznać Kazimierza Brodzińskiego, autora głośnej pracy *O klasyczności i romantyczności* oraz sekretarza Uniwersytetu Warszawskiego. Z jego twórczości emanowały treści bliskie romantyzmowi, rozważające sens ludzkiej egzystencji i popularyzujące wątki religijne, a także ludowe i sentymentalne. W lipcu 1826 roku na publicznym posiedzeniu Uniwersytetu Warszawskiego odczytał on rozprawę *O powołaniu i obowiązkach młodzieży akademickiej*, która podkreślała nieodzowność doskonalenia moralności i religijności, formowania silnego charakteru i woli, ćwiczenia oraz rozwijania intelektu:

Powołaniem akademika jest, aby najgodniej odpowiedział przeznaczeniu człowieka gruntownie oświeconego. Człowiek jest ograniczoną, myślącą i czującą istotą; te wszystkie względy wskazują, iż powinien poznać istotne swe ograni-

czenie, a w tym zakresie swe powołanie. Przeto winien się doskonalić religijnie, umysłowo i obyczajowo. Każde z tych trzech powołań wspierają się wzajem i jednoczą ku zupełnemu udoskonaleniu człowieka (Brodziński, 1826, s. 14).

Głęboka wiara Brodzińskiego w moc oświaty łączyła się z życzeniem moralno-religijnego rozwoju młodego pokolenia Polaków. Po powstaniu listopadowym w jego refleksji umocniło się również przekonanie o nieodzowności wychowania narodowego, manifestującego silne przywiązanie do polskości. Łączył zatem Brodziński w swojej twórczości różne idee wychowawcze i pragnął ich praktycznego zastosowania w polskiej, trudnej rzeczywistości porozbiorowej. Jego refleksja sentymentalno-moralna nad istnieniem człowieka bez wątpienia inspirowała innych twórców okresu romantyzmu do rozmyślań nad wychowaniem człowieka, znaczeniem religii w budowaniu fundamentów nienagannego pod względem moralnym życia, będącego wzorowym przykładem dla innych ludzi.

Przed powstaniem listopadowym ze swymi postulatami religijnymi w zakresie wychowania dzieci wystąpił ksiądz Michał Wierzbowski, autor publikacji pt. *O wpływie religii na edukację i moralność* (1827). Praca udanie popularyzowała ogólne problemy pedagogiki religijnej, podkreślając, że religia musi stanowić podporę kształcenia intelektualnego człowieka i uszlachetniania jego charakteru. Wierzbowski zgodnie z zasadami wiary katolickiej wierzył, że doskonalenie uczuć religijnych i moralnych czyni człowieka szczęśliwym w ziemskiej wędrówce i zapewnia mu zbawienie. Tenże pedagog łączył problematykę religijną z zagadnieniami wykształcenia intelektualnego, stałego doskonalenia własnej osobowości. Pisząc o wpływie religii na edukację i moralność, przypisywał on religii priorytetowe znaczenie wychowawcze i podkreślał, że wartości moralno-religijne zmieniają człowieka na lepsze i są niezbędne dla zapewnienia życia wiecznego. Studium Wierzbowskiego było skierowane przede wszystkim do młodzieży stanowiącej przyszłość polskiego narodu. Udanie spopularyzowało ono szereg problemów wychowania w duchu ideałów katolickich i wyraźnie zaznaczyło, że współczesne wychowanie potrzebuje wartości religijnych, które w niełatwych momentach ziemskiej egzystencji zawsze stanowią wsparcie dla człowieka. Z omawianej pracy emanowało zatem pragnienie wychowywania młodych Polaków na ludzi religijnych, głęboko przejętych zasadami zawartymi w Dekalogu i wypływającymi z nich wartościami moralnymi.

W okresie pełnego rozkwitu romantyzmu ukazała się w Wilnie książka Michała Choroszewskiego pt. *O ukształceniu duszy czyli wychowaniu moralnym*. Była to dosyć obszerna praca z klarownym przekazem pedagogicznym, popularyzującym romantyczne wzorce wychowawcze. Autor analizował zagadnienia pobożności, przeżyć wewnętrznych człowieka, nieustannego doskonalenia przez niego charakteru. Precyzując swój ideał wychowawczy, Choroszewski konkretyzował, że wychowaniec powinien być przede wszystkim człowiekiem religijnym, ciągle poznającym Boga, ale nie dzięki zdobywaniu wiedzy, tylko poprzez systematyczną, gorliwą modlitwę. Wszelakie – pisał – „wychowanie zaniedbujące pobożność musi zwichnąć człowieka, i nie utworzy z niego nic więcej tylko zwierzę pojętne. Błądzi, kto myśli, że człowiek może być wielkim przez umiejętność, jeżeli on jest wielkim i człowiekiem, to nie inaczej tylko przez poznanie Boga” (Choroszewski, 1841, s. 167). Tenże pedagog nie miał wątpliwości, że z Ewangelii płynie moralna nauka, która jest niezbędna człowiekowi do życia religijnego, tak ważnego dla ziemskiego i wiecznego szczęścia. Choroszewski pisał o religii jako o swoistym lekarstwie na słabości charakteru człowieka, czymś co zapewnia miłość Boga i drugiego człowieka. Książka *O ukształceniu duszy czyli wychowaniu moralnym* inspirowała do namysłu nad sensem egzystencji człowieka i jego umoralniania dzięki wychowaniu religijnemu. Ideał takiego wychowania za priorytet stawiał miłość Boga i bliźniego, podkreślał rolę matek w katolickim wychowaniu potomstwa. Nie ulega wątpliwości, że pedagodzy okresu romantyzmu coraz dobitniej zwracali uwagę na wychowawcze znaczenie rodziny, jej zadań w przekazywaniu potomstwu zasad moralno-etycznych oraz wagę kultywowania dobrych polskich tradycji wychowania według wzorców katolickich. Romantyczna twórczość pedagogiczna wskazywała na dom rodzinny jako miejsce pielęgnowania cnót moralnych i poznawania nauki Chrystusa, nauki dzieci miłości oraz szacunku do drugiego człowieka, posłuszeństwa wobec starszych.

Głęboki namysł nad wychowaniem moralno-religijnym jest widoczny w twórczości filozofa Florianą Bochwicą. Ten znany krytyk filozofii Hegla napisał na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych XIX stulecia prace, które znacząco rozwinęły romantyczne idee pedagogiczne i zarysowały główne tezy rozważań nad wychowaniem religijnym. Sformułowane przez niego cele wychowania nawoływały do rozwijania w wychowankach „tchnienia Bożego”, chrześcijańskiego życia duchowego, które uważał za nieodzowne

do spełnienia ziemskiego posłannictwa człowieka (Puchta, 2014, s. 23–28). W książce zatytułowanej *Obraz myśli mojej* stwierdzał:

Obowiązkiem jest przeto każdego Chrześcijanina, wedle nauki zesłanego od Boga Zbawiciela, wyniszczać w sobie i przykładem własnym, w drugich, grzech zarozumiałości i pychy – poskramiać zwierzęcą porywczoność i płochość – rozwijać w sobie natchnienie ducha, to jest: siły rozumu, prawdziwego sądu, myśli – sprawiedliwości, miłosierdzia, – miłości bliźnich i porządku (Bochwic, 1839, s. 73).

Przekaz moralno-religijny Biblii autor ten uważał za najważniejszy i ponadczasowy dla człowieka. W niej to bowiem zawarte były wartości kluczowe dla religijnego życia i osiągnięcia zbawienia. Rolą rodziców było zatem zapoznawanie potomstwa z treściami zawartymi w Piśmie Świętym. Do problematyki wychowania religijnego Bochwic nawiązał w *Pomysłach o wychowaniu człowieka*, gdzie podkreślił, że celem ludzkiej egzystencji jest rozwój oparty na zasadach wiary katolickiej (Bochwic, 1847, s. 132). Z całej wypowiedzi Bochwica emanowała silna wiara w moc wychowania religijno-moralnego. To wychowanie było dobrą podporą dla Polaków w skomplikowanym okresie międzypowstaniowym, kiedy represje carskie dotknęły drastycznie przede wszystkim polską ludność mieszkającą w zaborze rosyjskim. Twórczość Bochwica była uważnie analizowana przez krytyków zainteresowanych filozofią i pedagogiką romantyzmu. Wpływał on swoimi poglądami na działalność pisarską innych myślicieli tego okresu, animując namysł nad potrzebami religijnego wychowania dzieci oraz młodzieży.

Znaczący wkład w rozważania nad wychowaniem moralno-religijnym wniósł w okresie romantyzmu Józef Żochowski, autor znanej książki pt. *Filozofia serca czyli mądrość praktyczna*. Praca ta popularyzowała katolickie ideały i cele wychowania, podkreślając znaczenie zasad moralnych i religijnych w kształceniu młodego pokolenia. Rozważania autora były głęboko zakorzenione w romantycznej myśli, były inspirowane duchowością epoki, głębokimi przemyśleniami nad rolą religii w życiu człowieka (Wnęk, 2008, s. 5–20). Żochowski rozpoczął swoje dzieło od słów:

Od czci serdecznej dla Najwyższego zaczniemy, a na miłości bliźniego skończymy. Z nieba więc będziemy sprowadzali wszystko na ziemię, na ten padół

płaczu, ażeby nas to wszystko do nieba jako miejsca pociech i wesela pociągnęło. Rosa nieba łączy się z rosą ziemi i daje urodzaj złoty, błogosławieństwo boże niech okryje także czyny ludzkie, a słodka pociecha i błogi pokój po nim nastąpi (Żochowski, 1845, s. 2).

Całość swoich rozważań autor opierał na religii i płynącej z niej moralności. Uważał bowiem, że bez wychowania religijnego jest rzeczą niemożliwą w pełni poznać Stwórcę i naukę płynącą z Pisma Świętego. Wychowanie zgodne z zasadami nauki Chrystusa uznawał zatem za najważniejsze dla człowieka, jego szczęśliwej egzystencji w życiu doczesnym i wiecznym. Żochowski radził rozwijać u wychowanków posłuszeństwo, szlachetność, samodzielność, cierpliwość. Wskazywał, podobnie jak inni pedagodzy okresu romantyzmu, na rolę matki i ojca w wychowaniu dzieci. Tradycyjnie rozumiał sprawy wychowania moralno-religijnego, a uzupełniając je o nowe treści, tworzył wzorzec postępowania pedagogicznego z dziećmi oraz młodzieżą. Książka *Filozofia serca czyli mądrość praktyczna* bez wątpienia silnie akcentowała potrzebę wychowania religijnego i upowszechniała rolę rodziny w przekazywaniu potomstwu zasad moralnych. Żochowski dobry przykład rodziców w wychowaniu dzieci uważał za najważniejszy: „Rodzice jak w oczach wszystkich ludzi, tak w oczach dzieci powinni być tym bardziej pobożnymi i bogobojnymi, bo tu nie tylko idzie o uczczenie Stwórcy i podziękowanie mu za jego dary szczodroblive, ale i o pokazanie wzoru, na który się dzieci zapatrywać mają” (Żochowski, 1845, s. 71–72). Autor oczekiwał od rodziców, że nie tylko nauczą dzieci odmawiać pacierz, ale również pomogą im zrozumieć sens wypowiedianych podczas modlitwy słów. Uważał ponadto, że pobożności powinno towarzyszyć skromne życie i domowy pokój, gdyż zapewniają one szczęście rodzinne i zapobiegają złu, jakie szerzy się w domach, w których nie przestrzega się zasad moralno-religijnych i panuje grzech. Był zatem Żochowski w pełni zwolennikiem wychowania, którego fundamentem jest pobożność, pełne wcielenie w czyn zasad wiary katolickiej. Na barki rodziców kładł obowiązek religijnego wychowania, będącego kamieniem węgielnym położonym pod przyszłe, szczęśliwe życie ich dzieci.

Rozważania Choroszewskiego, Bochwica i Żochowskiego na temat wychowania moralno-religijnego bardzo silnie lansowały potrzebę pracy pedagogicznej z dziećmi w duchu pedagogiki katolickiej. Wypowiedzi tych autorów najbardziej wyraziście w okresie romantyzmu upowszechniały idee

religijnej pracy u podstaw, akcentowały rolę rodziców w przekazywaniu dzieciom prawd zawartych w Piśmie Świętym i postępowania na co dzień zgodnie z Dekalogiem. Szczególnie mocny był wydźwięk wypowiedzi pedagogicznych Żochowskiego, szczegółowo kreślących obraz pobożnej rodziny, w której wychowanie moralno-religijne jest zawsze na pierwszym miejscu, a wartości ogólnoludzkie i ponadczasowe są rozwijane w życiu codziennym.

Wielkim myślicielem pedagogicznym i filozoficznym doby romantyzmu był Bronisław Ferdynand Trentowski. W młodości kształcił się on na Uniwersytecie Warszawskim i wziął udział w powstaniu listopadowym. Po jego upadku emigrował z kraju i osiadł we Fryburgu. Interesował się ówczesną filozofią idealistyczną i uważnie studiował najnowsze piśmiennictwo naukowe, dążąc do stworzenia oryginalnego systemu polskiej myśli filozoficzno-pedagogicznej. Głęboko bowiem wierzył, że polski naród odrodzi się w przyszłości i będzie odgrywał wiodącą rolę wśród wszystkich Słowian, którzy po Germanach przejmą panowanie w kulturze europejskiej. Pedagogika Trentowskiego wiele mówiła o wychowaniu narodowym. Tenże autor nie zaniedbywał jednak również problematyki wychowania moralno-religijnego (Andrukowicz, 2006). W swym głośnym i obszernym dziele z 1842 roku pt. *Chowanna czyli system pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży* apelował do rodziców o wczesne przekazywanie dzieciom zasad wiary katolickiej:

Nie odwlekaj tedy nauki religii i owszem spiesz z nią, ile podobna. Mysł młody, ta władza kardynalna głowy, serca, całej naszej jaźni, potrzebuje wczesnego rozwikłania, inaczej wszystkie władze do niego należące na tym cierpieć będą. Od Boga zaczyna się świat i jego zwierciadło myślowe, czyli filozofia, od Boga także wychodzi każde lepsze i głębsze wychowanie (Trentowski, 1970, s. 446).

Trentowski uważał, że bez religii nie jest możliwe dobre wychowanie dzieci. Przypisując jej wielkie znaczenie pedagogiczne, podkreślał, że decyduje ona o szczęściu rodziny, w której ojciec i matka powinni być dla swych dzieci wzorowymi przykładami pobożności i bogobożności. Radził uczyć dzieci modlitwy, dziękczynienia za dary otrzymane od Boga, tolerancji wobec innych religii, miłości bliźniego jak siebie samego. Trentowski zarysował w *Chowannie* najważniejsze ideały wychowania katolickiego i wyraźnie pod-

kreślił, że to przede wszystkim na rodzicach spoczywa obowiązek zapoznawania dzieci z zasadami religijnymi, uczenia ich moralności i pobożności. Jego poglądy na wychowanie religijne wpisywały się zasadniczo w postulaty głoszone przez innych myślicieli okresu romantyzmu.

Polskim autorytetem w dziedzinie filozofii okresu romantyzmu był Wielkopoleśin Karol Libelt, były uczestnik powstania listopadowego i poseł parlamentu niemieckiego we Frankfurcie nad Menem. W swej twórczości naukowej był pod wpływem filozofii Hegla, którą mocno cenił. Historycy wychowania zwracają uwagę przede wszystkim na jego *Pomysły o wychowaniu ludów* oraz *O miłości ojczyzny*, które ujawniły poglądy Libelta na sprawy wychowania narodowego. Często zapomina się o tym, że filozof ten był orędownikiem wychowania religijnego, które kojarzyło mu się z polsnością i dobrymi tradycjami narodu. Wiara katolicka była przez stulecia podporą życia polskich rodzin i decydowała również o wychowaniu moralnym. Libelt doskonale wiedział, że w trudnym czasie, w jakim nasz naród znajdował się pod zaborami, wartości religijne mogą stanowić solidną podbudowę procesu edukacyjno-wychowawczego i pozwolą trwać polsności w warunkach zniewolenia przez zaborców. Swoje przesłanie dotyczące wychowania religijnego Libelt najpełniej wyraził w pracy pt. *Nauczyciel pod względem narodowym*, w której traktował religię jako wspomóżycielkę wychowania narodowego i akcentował rolę Stwórcy w dziejach ludzkości, torowania przez niego drogi człowiekowi ku zbawieniu. W przeciwieństwie do innych pedagogów, piszących przede wszystkim o roli rodziców w religijnym wychowaniu potomstwa, Libelt wskazał na rolę nauczyciela w edukacji religijnej młodego pokolenia, wymagał od niego religijności i moralności:

Tylko przy jedności religijnych wyobrażeń i religijnej praktyki jest miłość uczniów zupełna i zupełne ich do nauczyciela zaufanie: tylko przy tej jedności mocen będzie nauczyciel rozwinąć w uczniach swoich wszystkie silnie narodowego wychowania, jakie religia daje, i wynagrodzić nimi słabe jeszcze pomoce narodowej oświaty, jakie nadržcza elementarna nauka (Libelt, 1971, s. 288).

Dla tegoż filozofa było oczywiste, że Dekalog i nauka Kościoła dają człowiekowi pożądane wartości, które go umoralniają i czynią szczęśliwym. Libelt zalecał łączyć wartości religijne z ideałami narodowymi tak, aby wy-

chowanie formowało młodych Polaków na ludzi moralnych i przejętych nauką Pisma Świętego. Łączenie tych idei wychowawczych było bez wątpienia oryginalną strategią pedagogiczną, która nakazywała angażować w wychowanie moralno-religijne rodzinę i nauczycieli. Myśl pedagogiczna Libelta, podbudowana wartościami patriotycznymi, oddziaływała na polskie środowiska wychowawcze w czasie zaborów. Stanowiła ona dla wielu przykład przemyślanych wskazówek pedagogicznych, których realizacja mogła pozytywnie wpłynąć na utrzymanie tożsamości narodowej przez Polaków. Publikacje Libelta były dla wielu czytelników drogowskazem pedagogicznego postępowania i podsycaly dyskurs na temat narodowego i religijnego wychowania. Biła z nich wiara w moc przekazu pedagogicznego przez rodzinę i nauczycielstwo, chęć dążenia do odrodzenia wychowania w duchu ideałów religijnych.

Zasłużonym pedagogiem zarówno dla zaboru pruskiego, jak i dla całej polskiej pedagogiki był Ewaryst Estkowski. Ten ceniony nauczyciel szkoły ludowej napisał liczne prace, które zamieszczał m.in. w redagowanej przez siebie *Szkole Polskiej*. Publikacje te zawierały bogaty przekaz pedagogiczny odnośnie do działalności wychowawczej szkoły i rodziny, poruszały zagadnienia moralności i religijności. Wiedzę do swych rozważań edukacyjnych Estkowski czerpał m.in. z niemieckiej literatury pedagogicznej, a także z myśli zawartych w pismach Komisji Edukacji Narodowej, w spuściznach Grzegorza Piramowicza, Jędrzeja Śniadeckiego czy Stanisława Staszica. W toku studiowania różnych dzieł oraz podczas prowadzenia własnej praktyki pedagogicznej zdobył rozległą wiedzę, którą dzielił się ze swoimi czytelnikami wykazującymi zainteresowanie nowatorstwem pedagogicznym (Hellwig, 1984). W artykule *Kilka myśli z życia o oświecaniu ludu*, ogłoszonym w *Tygodniku Literackim*, rozwijał zagadnienie pracy pedagogicznej wśród ludu, a jego uwagi dotyczyły m.in. kształtowania moralności i pracy katechizacyjnej. Estkowski wierzył, że Polaków można wychować na ludzi religijnych, kochających Boga i bliźniego:

Na pracowitych więc i przemyślnych a uczciwych ludzi usposób swoje dzieci w szkole. Kto pracuje, nie pełni złego, kocha bliźnich i Boga. [...] Najprzód trzeba ukochać naturę, ziemię, pracę: zanim potrafisz ukochać bliźnich i Boga. A ukochawszy naturę, wiedzie cię prosta droga do miłości bliźniego, do miłości ojczyzny i Boga. Wszakżeż już drobne dziatki kochają naturę i to

tak często, że kwiatka urwać nie chcą niepotrzebnie, a nawet dotknąć go się nie śmia, by mu nie zaszkodziły (Estkowski, 1844b, s. 43).

Przykładając dużą uwagę do kształcenia elementarnego, wierzył, że może ono zaszczepić w dziecku nawyk pracy, rozwinąć uczciwość i zasady wiary katolickiej (Estkowski, 1844a). Charakterystyczne u Estkowskiego było przekonanie o dobrotliwym wpływie na wychowanie domu rodzinnego i szkoły (Skrzyniarz, 2025, s. 15–37). Religię postrzegał jako kluczowy przedmiot w dydaktyce szkolnej. Wierzył, że jej nauczanie mogą wesprzeć pobożne matki, które przykładem wiary i swoją postawą wywrą moralny wpływ na potomstwo. Zalecał ponadto łączenie wychowania religijnego z nauką historii biblijnej, gdyż twierdził, że jest ona nieodzowna dla pełnego zrozumienia nauki Chrystusa. Postulaty pedagogiczne Estkowskiego w zakresie wychowania moralno-religijnego bez wątpienia urozmaicały polską myśl pedagogiczną okresu romantyzmu. Dodawały bowiem do niej przemyślenia na temat nauczania religii, którą autor uważał za fundamentalny przedmiot w całym procesie kształcenia. Estkowski był głęboko przekonany, że tworzenie wzorowych szkół kształcących na wysokim poziomie oraz religijne wychowanie dzieci w domu i szkole zapewnią im lepszą przyszłość. Wszystkie postulaty pedagogiczne autora były trwale osadzone na fundamentach określonych ideałów i celów wychowania, które wypływały z romantycznych refleksji nad rolą religii w życiu człowieka. Myśl pedagogiczna Estkowskiego tchnęła oryginalnością i precyzyjnie pokazywała religijne wzorce pracy wychowawczej z dziećmi. On sam był doskonałym przykładem wielorakiej aktywności pedagogicznej, która obfitowała w propozycje nowych rozwiązań w sferze dydaktyczno-wychowawczej.

Należy także zwrócić uwagę na twórczość w zakresie pedagogiki poety Hieronima Feldmanowskiego, współpracownika redakcji takich czasopism jak *Kościół i Szkoła* czy *Przyjaciel Ludu*. Podobnie jak wielu innych pedagogów okresu romantyzmu, wysoce szanował on zasady wiary katolickiej i wyrażał pragnienie wychowywania młodych Polaków na ludzi moralnych i wierzących. Podkreślał, że „Pierwszą podstawą kształcenia, najlepszym środkiem do rozwinięcia władz umysłu, jest niezaprzeczenie religia. [...] Tylko człowiek przejęty świętymi prawdy boskimi, zdolnym jest do prawdziwego poświęcenia się dla ojczyzny, dla bliźnich” (Feldmanowski, 1846, s. 614–615). Feldmanowski marzył o opieraniu pracy oświatowej na religii,

wychowywaniu polskiej młodzieży na ludzi szanujących prawa i zwyczaje przodków, którzy słynęli z przestrzegania zasad wiary katolickiej i kulturowali tradycje wychowania zgodnie z prawdami zawartymi w Biblii. Rozważania tegoż autora w dużej mierze oscylowały wokół problemów oświaty ludu, która w tamtym okresie była bardzo zaniedbana. Uważał, że odpowiedzialność za taki stan rzeczy ponoszą w dużej mierze nauczyciele, którzy nie rozpalają w ludzie miłości do ojczyzny oraz nie popularyzują należycie religijnych ideałów wychowawczych. Chęć umoralnienia ludu była wyraźnie widoczna w pismach Feldmanowskiego, a kluczem do tego miało być wychowanie religijne. Zawarty tam przekaz pedagogiczny był w dużej mierze zbieżny z wypowiedziami innych pedagogów doby romantyzmu. Feldmanowski nie był oczywiście tak znanym pedagogiem jak Trentowski czy Estkowski. Zasięg oddziaływania jego myśli wychowawczej był więc raczej ograniczony i nie wpłynął zasadniczo na formowanie się fundamentów polskiej pedagogiki romantycznej.

Z polskich autorów tworzących w okresie romantyzmu i poruszających zagadnienia wychowania moralno-religijnego należy jeszcze wspomnieć Tomasza Dziekońskiego. Ten zasłużony pedagog dał się poznać jako zdolny tłumacz i autor podręczników szkolnych. W 1831 roku ogłosił pracę pt. *Nauka moralna o powinnościach względem bliźniego, ułożona dla użytku klas wyższych szkół wojewódzkich*, która zarysowała jego poglądy na temat wychowania moralnego. Kwintesencją jego rozmyślań na temat wychowania była ogłoszona u schyłku romantyzmu książka *Rozmowy dziadka z wnukami*, zawierająca bogaty przekaz pedagogiczny. Autor, rozważając zagadnienia moralności i pobożności, domagał się oddawania czci Bogu jak jako stwórcy świata, który decyduje o jego losach (Dziekoński, 1862, s. 229). Twierdził, że tylko człowiek jest istotą „zdolną poznać i kochać Boga” (Dziekoński, 1831, s. 1), w jego miłości jest źródło stosunków moralnych między ludźmi. Publikacje Dziekońskiego zawierały wiele wskazówek odnośnie do moralności, wychowania dzieci i młodzieży zgodnie z zasadami wiary katolickiej, uczenia ich skromności i pobożności. Długi okres działalności pisarskiej Dziekońskiego wpłynął bez wątpienia na polską myśl pedagogiczną omawianego okresu. Historycy wychowania doceniają również jego wkład w popularyzację idei wychowania dziewcząt.

3. Uwagi końcowe

Wychowanie moralno-religijne stanowiło ważny element rozważań twórców polskiej myśli pedagogicznej okresu romantyzmu. Zagadnienie to podejmowali najwybitniejsi pedagogowie epoki, kreśląc w swoich dziełach wzorce wychowania w duchu ideałów katolickich. Rozwijanie w publikacjach tej problematyki i jej praktyczna realizacja miały strategiczne znaczenie dla podtrzymania tradycji wychowania religijnego. W tym właśnie wychowaniu widziano niezawodny środek formowania nieskazitelnych i moralnych charakterów, kształtowania silnych jednostek, odpornych na ateistyczne prądy i pokusy świata doczesnego. Wartości wypływające z wychowania religijnego-moralnego miały w opinii pedagogów zapewnić młodym Polakom lepsze życie, oparte na fundamencie Dekalogu głoszącego niezachwiane zasady etyki i szlachetności. Wychowanie religijne miało wyróżniać polską myśl pedagogiczną na tle koncepcji edukacyjnych innych narodów, pokazywać jej bogate tradycje, sięgające wczesnego katolicyzmu okresu średniowiecza. W polskiej myśli pedagogicznej doby romantyzmu zawarto całe spektrum trafnych uwag dotyczących wychowania moralno-religijnego, przedstawiono wzorzec pedagogizacji katolickiej, którą wielu pedagogów traktowało jako priorytet wszelkich starań związanych z wychowaniem oraz edukacją dzieci i młodzieży (Wnęk, 2012). W trudnym dla polskiego narodu wieku XIX wartości moralno-religijne były niezaprzeczalnym wsparciem duchowym i pogłębiały namysł nad sensem egzystencji człowieka, jego funkcjonowania w skomplikowanych warunkach polityczno-społecznych. Dyskusje podjęte w okresie romantyzmu nad znaczeniem wychowania religijnego w życiu człowieka były prowadzone z mniejszą intensywnością także w późniejszych epokach, co owocowało coraz to nowym spojrzeniem na rolę religii w biegu życia człowieka. Romantyczna literatura pedagogiczna zachęcała do namysłu nad wychowaniem moralno-religijnym i dawała podstawę do zgłębiania zagadnienia także takim działaczom jak August Cieszkowski czy Edmund Bojanowski. Wychowanie w ich przekonaniu musi czerpać z niezachwianych wartości, które decydują o ziemskim szczęściu człowieka. Ówczesna praktyka wychowawcza nakazywała poszukiwanie inspiracji do pracy z dziećmi i młodzieżą nie tylko w obecnych ideałach wychowawczych, ale również w polskiej tradycji, która zawsze była przesiąkniętą pierwiastkami religijnymi. Współczesna literatura z zakresu historii wychowania z pew-

nością nie w pełni ukazuje problematykę wychowania moralno-religijnego w romantyzmie. Niektórzy twórcy literatury pedagogicznej tamtego okresu nie są szczegółowo scharakteryzowani, a ich pisma wymagają dalszych gruntownych analiz.

Bibliografia

- Andrukowicz, W. (2006). *Szlachetny pożytek: o filozoficznej pedagogice Bronisława Ferdynanda Trentowskiego*. Szczecin: Wydawnictwo USz.
- Bochwic, F. (1839). *Obraz myśli mojej*, cz. 2. Wilno: nakład i druk Józefa Zawadzkiego.
- Bochwic, F. (1847). *Pomysły o wychowaniu człowieka*. Wilno: nakład i druk T. Glücksberga.
- Brodziński, K. (1826). *O powołaniu i obowiązkach młodzieży akademickiej*. Warszawa.
- Choroszewski, M. (1841). *O ukształceniu duszy czyli wychowaniu moralnym*. Wilno: nakład i druk Józefa Zawadzkiego.
- Dziekoński, T. (1831). *Nauka moralna o powinnościach względem bliźniego, ułożona dla użytku klas wyższych szkół wojewódzkich*. Warszawa.
- Dziekoński, T. (1862). *Rozmowy dziadka z wnukami*. Warszawa: w drukarni Jana Jaworskiego.
- Estkowski, E. (1844a). Kilka myśli wstępnych i kilka uwag nad środkami oświecania ludu naszego. *Tygodnik Literacki*, 25, 195–200; 26, 206–208; 27, 215–216; 28, 219–222; 29, 228–230; 30, 236–238.
- Estkowski, E. (1844b). Kilka myśli z życia o oświecaniu ludu. *Tygodnik Literacki*, 4, 26–28; 5, 33–36; 6, 41–43.
- Feldmanowski, H. (1846). Rzeczy tyjące się naukowości i wychowania. *Kościół i Szkoła*, 12, 614–615.
- Hellwig, J. (1984). *Ewaryst Estkowski (1820–1856). Prekursor nowatorstwa pedagogicznego w Polsce*. Poznań: Wojewódzka Rada Postępu Pedagogicznego.
- Libelt, K. (1971). *Pisma o oświeceniu i wychowaniu*, wybrał i wstępem opatrzył J. Szewczyk. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Łempicki, S. (1938). *Polski ideał wychowawczy*. Lwów–Warszawa: Książnica Atlas.

- Puchta, W. (2014). Teoria edukacji Floriana Bochwica. Szkic z zakresu historii kultury. *Ogrody Nauk i Sztuk*, 4, 23–28. <https://doi.org/10.15503/onis2014.23.28>
- Skrzyniarz, R. (2025). Wychowanie religijne w koncepcji pedagogicznej Ewarysta Estkowskiego (1820–1856). *Biografistyka Pedagogiczna*, 10(1), 15–37.
- Służewski, S. (1833). *Wychowanie środków uszczęśliwienia człowieka i społeczeństw*. Kraków: w Drukarni Stanisława Gieszkowskiego.
- Trentowski, B.F. (1970). *Chowanna czyli system pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży*, t. 1, wstępem i komentarzem opatrzył A. Walicki. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Wierzbowski, M. (1827). *O wpływie religii na edukację i na moralność*. Warszawa.
- Wnęk, J. (2008). Problematyka pedagogiczna w „Filozofii serca” Józefa Żochońskiego. *Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych PAN*, 61, 5–20.
- Wnęk J. (2012). Wychowanie religijne w polskiej myśli pedagogicznej XIX wieku. *Nasza Przyszłość*, 118, 171–182. <https://doi.org/10.52204/np.2012.118.171-182>
- Wnęk, J. (2024). *Polskie strategie edukacyjne i oświatowe w epoce zaborów 1795–1918*. Kraków: Impuls.
- Żochowski, J. (1845). *Filozofia serca czyli mądrość praktyczna*. Warszawa: nakładem A.E. Glücksberga.